सत्यम्

विद्वन्मणि: डॉ. केशवचन्द्रदाश: इदानीन्तनयुगे संस्कृतसाहित्यिकेषु अग्रगण्य: भवति । तेन अनेकानि पुस्तकानि विरचितानि । तस्य पुस्तकेषु 'एकदा' इति लघुकथासंग्रह: ग्रन्थ: अन्यतम: । अयं विषय: तस्मात् कथाग्रन्थात् उद्धृत: ।

अन्येद्यु: पितामही अलिन्दे उपविश्य जपमग्ना अस्ति । पुलोमजा उपधाननिकटे उपविश्य तस्या: मुखं पश्यति । माधव: किञ्चित् विरक्तो भूत्वा अवदत्- पितामहि ! कथं न समापयसि ? अद्य किं कथां न श्रावयिष्यसि ? पितामही पूर्ववत् शनैरुपविशति । कण्ठं परिष्करोति । जृम्भामुखेन आरभते - एकदा....

एकदा एकस्मिन् ग्रामोपान्ते एका पुष्करिणी आसीत् । तत्र ग्रामस्य जना: स्नानं कुर्वन्ति । वसनं क्षालयन्ति । तत्रैव ते शौचकर्म कुर्वन्ति । तस्मादपि जलमानीय पिबन्ति पाकादिकर्म च कुर्वन्ति । तत्रैव गोमेषच्छागादीनां स्नानमपि कारयन्ति । पुष्करिणीं परित: नानावृक्षा: सन्ति । केचन वृक्षा: तटसंलग्नाश्च वर्त्तन्ते । पुष्करिण्या: अपरभागे एक: आश्रम: अस्ति । तत्र एको मुनि: निवसति । सोऽपि तर्पणादिकं कर्म तत्र करोति । किन्तु सदा असन्तुष्टो भवति । स: जनान् अनुनयति । वारं वारमपि उपदिशति । परं न कोऽपि तस्य वचनं शृणोति ।

मुनि: एकदा चिन्तामग्न: - केन प्रकारेण एतान् जनान् बोधयिष्यामि । पुष्करिणीत: पङ्कोद्धार: न भवति । प्रतिदिनं च जलं प्रदूषितं भवति । प्रदूषितं जलं पीत्वा जना: अपि रुग्णा: भवन्ति । कथम् इमे वारणीया:.... ।

सहसा कोलाहल: श्रुत: । मुनि: वहिरागत्य अपश्यत् । केचन जना: एकं बालकं ताडयन्ति । तं च भर्त्सयन्ते । बालक: भयेन कम्पते क्रन्दति च । मुनि: तत्र आगच्छत् । जनान् वारयित्वा अपृच्छत् - किमभवत् ? किमर्थं भवन्त: एनं ताडयन्ति ? जना: अवदन् - एष: मिथ्यावादी । सदैव मिथ्याभाषणं करोति । वृथा सर्वान् प्रतारयति । सद्य: अस्मान् प्रतारितवान् । मुनि: बालकमपृच्छत् - अरे सत्यं न वदसि ? बालक: कम्पितकण्ठेन अवदत् - सत्यं किम् ? मुनि: तम् आश्वासितवान् - न जानासि ? तर्हि मया सह आगच्छ । एवमुक्त्वा तं करे धृत्वा मुनि: आश्रमं प्रति बालकमानयत् ।

मुनि: अचिन्तयत् - अयमेव समुचित: समय: । अस्मिन्नवसरे ग्राम्यजना: अवश्यं शिक्षयितव्या: । तत: मुनि: बालकमपृच्छत्-

- किं तव नाम ?

- नाम्नाहं कृष्ण: ।

- भवतु, केन प्रकारेण मिथ्या कथयसि ?

- यथेच्छं वदामि ।

- तर्हि इमां पुष्करिणीं विलोक्य किमपि कथय।

बालक: कृष्ण: प्रसन्न: सञ्जात: । सहर्षं च अवदत् – जलेऽस्मिन् एको महान् मत्स्य: अस्ति । भो जना: ! आगच्छत आगच्छत पश्यत, कीदृशं स: खेलति ? मुनिरवदत् - साधु साधु । सम्यक् चिन्तितम् । तर्हि श्व: प्रभाते ग्राम्यजनान् एतावत् कथय । कृष्ण: किञ्चित् कुण्ठितोऽभवत् ।

- नहि, ते मां ताडयिष्यन्ति ।

- अरे नहि......... ।

- अनन्तरं मामेव साक्षिणं करिष्यसि ।

अपरप्रभाते कृष्ण: ग्रामस्य प्रतिभागं जनान् अवदत् - पुष्करिण्याम् एको महान् मत्स्यो मया दृष्ट: । केचन अवदन् - अरे त्वं मिथ्यावादी । तव वचने को विश्वास: । तत्क्षणं कृष्ण: उक्तवान् - तदानीं मया सह मुनि: आसीत् । सोऽपि दृष्टवान् । आगच्छ......तत्र पृच्छ.... ।

मुनिं साक्षिरूपेण स्वीकृत्य ग्राम्यजना: अपरदिने मत्स्यान्वेषणमकुर्वन् । अन्तत: सर्वे मिलित्वा पुष्करिण्यां प्राविशन् मत्स्यान् च अमारयन् । किन्तु महामत्स्यस्य सन्धानं न प्राप्तम् । सकलं दिवसं ते अन्विष्टवन्त: । सायंकाले नितरां विरक्ता: अभवन् । मुनिमुपगम्य सरोषमवदन् - किं भवानपि अस्मान् प्रतारयति ? मुनि: धीरमवदत् - अरे महामत्स्य: किं सरलतया धर्तुं शक्येत । तदर्थं श्रम: करणीय: । श्व: प्रात: बन्धच्छेदं कृत्वा जलं निष्कासयत । तदनु पङ्कोद्धारं कुरुत । तत: महामत्स्य: मिलिष्यति ।

तद्रात्रौ ग्राम्यजनानां नेत्रे निद्रा नास्ति । ते प्रातरागम्य प्रथमत: तटवर्त्तिवृक्षाणां छेदनमकुर्वन् । तदनु बन्धच्छेदं कृत्वा जलं च निष्कासितवन्त: । एवं प्रकारेण कति दिनानि व्यतीतानि । तत: पङ्कोद्धारं कृत्वा पुष्करिणीं गभीरीं कृतवन्त: । पङ्कं च आनीय शस्यक्षेत्रेषु प्रसारितवन्त: । इत्थं निदाघकाल: उपगत: । सहसा वृष्टिरभवत् । पुष्करिणी जलपूर्णा सञ्जाता । निर्मलं जलं दृष्ट्वा सर्वे प्रसन्ना: अभवन् । तटानां परिष्करणेन सर्वत्र सौविध्यमनुभूतम् । एवमवलोक्य केचन ग्राममुख्या: अवदन् - इत: परं यदि कश्चित् जलं दूषयिष्यति स: दण्डनीयो भविष्यति ।

एकदा मुनि: कृष्णं दृष्ट्वा आकारितवान् । तम् आश्रममानीय अपृच्छत् - अरे कृष्ण । सत्यं किं ज्ञातं वा ?

- न ज्ञातम् ।

- अरे ! सत्यकथनेन केवलं सत्यं न भवति ।

यत् कल्याणकरं वचनं तदपि सत्यम् । पितामही पुलोमजामबोधयत् - अस्माकं शास्त्रे वर्त्तते-

सत्यं हि वचनं श्रेय: सत्यादपि हितं भवेत् ।

यद्भूतं हितमत्यन्तमेतत् सत्यं मतं मम ।

टिप्पणी

अन्येद्यु: - ଅନ୍ୟ ଏକ ଦିନେ (अन्यस्मिन् दिने) । पितामही - ଜେଜେମା (पितु: माता) । अलिन्दे - ବାରଣ୍ଡାରେ (द्वारप्रकोष्ठे) । जपमग्ना - ଜପମଗ୍ନ (जपे मग्ना) । समापयसि - ଶେଷ କରୁଛ (समाप्तं करोषि) । श्रावयिष्यसि- ଶୁଣାଇବ (श्रवणं कारयिष्यसि) । उपविशति - ବସୁଛି (उपवेशनं करोति) । आरभते - ଆରମ୍ଭ କରେ (आरम्भं करोति) । पुष्करिणी - ପୋଖରୀ (सरोवर:) । वसनम् - ଲୁଗା (वस्त्रम्) । क्षालयन्ति - ଧୁଅନ୍ତି (क्षालनं कुर्वन्ति ।) तत्रैव - ସେଠାରେ ହିଁ (तस्मिन् स्थाने एव) । कारयन्ति - କରାନ୍ତି (कर्त्तुं प्रेरयन्ति) । परित: - ଚାରିପାଖରେ (चतु:पार्श्वे) । केचन - କେତେକ (कतिपया:) । जनान् - ଲୋକଙ୍କୁ (लोकान्) । ताडयन्ति - ମାଡ଼ଦିଅନ୍ତି (दण्डयन्ति) । भर्त्सयन्ति - ଗାଳିଦିଅନ୍ତି (तिरस्कुर्वन्ति) । वारयित्वा - ବାରଣକରି (वारणं कृत्वा) । मिथ्यावादी - ମିଛୁଆ (मिथ्या वदति य:) । प्रतारितवान् - ଠକିଛି (प्रतारणां कृतवान्) । कम्पितकण्ठेन - କଣ୍ଠଥରାଇ (सगद्गदम्) । विलोक्य - ଦେଖି (दृष्ट्वा) । सहर्षम् - ଆନନ୍ଦରେ (सानन्दम्) । सम्यक् - ଭଲ (उत्तमम्) । उपगम्य - ପାଖକୁଯାଇ (समीपं गत्वा) । निष्कासितवन्त: - ବାହାରକଲେ (निष्कासनम् अकुर्वन्) । इत्थम् - ଏହିପରି (एवं प्रकारेण) । आकारितवान् - ଡାକିଲେ (आहूतवान्) । श्रेय: - କଲ୍ୟାଣକର (कल्याणकरम्) ।

अभ्यास:

1. **निजभाषया वाक्यद्वयेन वाक्यत्रयेण वा उत्तरं लिखत ।**
   - (क) अस्माकं शास्त्रे किं वर्त्तते ?
   - (ख) किं सत्यम् ?
   - (ग) महामत्स्यं प्राप्तुं ग्राम्यजना: किम् अकुर्वन् ?
   - (घ) पुष्करिण्यां ग्रामजना: किं कुर्वन्ति ?
   - (ङ) मुनि: कथम् असन्तुष्ट: भवति ?

2. **निजभाषया एकपदात्मकं/अतिसंक्षिप्तम् उत्तरं लिखत ।**
   - (क) किं पीत्वा जना: रुग्णा: भवन्ति ?
   - (ख) केचन जना: कं ताडयन्ति ?

(ग) कः भयेन कम्पते ?

(घ) कम्पितकण्ठेन बालकः किमवदत् ?

(ङ) बालकं करे धृत्वा मुनिः कुत्र अनयत् ?

(च) बालकः स्वनाम किमिति अवदत् ?

(छ) पुष्करिण्यां कः खेलति इति बालकः अवदत् ?

(ज) कं साक्षिरूपेण स्वीकृत्य ग्राम्यजनाः मत्स्यान्वेषणम् अकुर्वन् ?

(झ) जनैः कस्य सन्धानं न प्राप्तम् ?

(ञ) कदा ग्राम्यजनानां नेत्रे निद्रा नासीत् ?

3. सन्धिविच्छेदं कुरुत ।

सत्यादपि, तदपि, आश्रममानीय, कश्चित्, सौविध्यमनुभूतम्, तदनु, वृष्टिरभवत्, प्रातरागम्य, भवानपि, धीरमवदत् ।

4. सन्धिं कुरुत ।

किम् + चित्, शनैः + उपविशति, परि + करोति, तस्मात् + अपि, जलम् + आनीय, सः + अपि, वारम् + अपि, वहिः + आगत्य, किम् + अभवत्, सदा + एव ।

5. रेखाङ्कितपदानां विभक्तिनाम लिखत ।

(क) पुलोमजा तस्याः मुखं पश्यति ।

(ख) पितामही पूर्ववत् उपविशति ।

(ग) ग्रामस्य जनाः स्नानं कुर्वन्ति ।

(घ) स जनान् अनुनयति ।

(ङ) कथम् इमे वारणीयाः ?

6. रेखाङ्कितपदानां विभक्तिकारणं लिखत ।

(क) जनाः <u>बालकं</u> ताडयन्ति ।

(ख) बालकः <u>भयेन</u> कम्पते ।

(ग) सद्यः <u>अस्मान्</u> प्रतारितवान् ।

(घ) <u>मया</u> सह आगच्छ ।

(ङ) <u>पुष्करिणीं</u> विलोक्य किमपि कथय ।

7. वाक्यानि रचयत ।

भयेन, सह, अनु, किम्, एव, यथेच्छम्, वहिः, परितः, निकटे

8. शुद्धम् उत्तरं निरूपयत ।

(क) पितामही कुत्र उपविश्य जपमग्ना अस्ति ?

(i) अलिन्दे (ii) पाकशालायाम्

(iii) शयनकक्षे (iv) उद्याने

(ख) ग्रामस्य जनाः कुत्र स्नानं कुर्वन्ति ?

(i) नद्यां (ii) सागरे

(iii) पुष्करिण्यां (iv) नलकूपे

(ग) प्रदूषितं जलं पीत्वा के रुग्णाः भवन्ति ?

(i) पशवः (ii) विहगाः

(iii) जनाः (iv) खगाः

(घ) बालकः कथं कम्पते क्रन्दति च ?

(i) आनन्देन (ii) भयेन

(iii) दुःखेन (iv) क्रोधेन

(ङ) एकदा मुनिः कं दृष्ट्वा आकारितवान् ?

(i) रामं (ii) कृष्णं

(iii) रामकृष्णं (iv) गोपालम्

9. **शून्यस्थानं पूरयत । (कोष्ठकात्)**

(क) ____________ महामत्स्यः मिलिष्यति ।

(ख) ग्राम्यजनानां नेत्रे ____________ नास्ति ।

(ग) किं तव ____________ ?

(घ) अयमेव ____________ समयः ।

(ङ) केन प्रकारेण ____________ कथयसि ?

नाम, मिथ्या, निद्रा, समुचितः, ततः

●●●